УДК 39

Р.В. Шәйдуллин

2002 ҺӘМ 2010 ЕЛЛАРДАГЫ БӨТЕНРОССИЯ ХАЛЫК САНЫН ИСӘПКӘ АЛУЛАРДА ТАТАРСТАН ХАЛЫКЛАРЫ

Данная статья публикуется в преддверии новой Всероссийской переписи населения, намеченной на октябрь-ноябрь 2021 г., в которой на основе результатов всероссийских переписей населения 2002 и 2010 гг. предпринята попытка системного исследования динамики этнодемографического и языкового развития народов Татарстана. Отмечается, согласно этим переписям, сокращение численности ряда народов республики. При этом утверждается, что в 1970–1980-е гг. доля татар с родным языком своей национальности была одной из высоких по сравнению с аналогичными показателями других национальностей, проживающих в Татарстане. Комплексный анализ этнодемографического и языкового развития коренного населения республики более чем двадцатилетнего периода показал, что идет процесс постепенного сокращения численности башкир, марийцев, мордвы, чувашей и удмуртов и уровня признания ими в качестве родного языка своего этноса не только в Татарстане, но в целом по России. Причиной такого сокращения, возможно, является то, что определенная часть татарстанских народов, православных по своему вероисповеданию, особенно из межэтнических семей, в городах, поселках и населенных пунктах с преобладающим русскоязычным населением стали идентифицировать себя русскими с родным русским языком. Многонациональный состав населения Татарстана, смешанное расселение разных этнических групп, преобладающая языковая среда и тесное языковое взаимодействие способствовало не только формированию своеобразной модели речевой компетенции, но и познанию разных языков индивидами. Такая модель и этнонигилистическое языковое поведение характерна для представителей коренных народов Татарстана, в том числе для татар.

Ключевые слова: Россия, Татарстан, переписи населения, народы, национальная принадлежность, родные языки, этнонимы, этнолингвистическая и этнокультурная унификация, ксенофобия, гражданский и политический суверенитет народов, научно-практическая значимость переписей.

In this article, based on the results of the All-Russian population censuses of 2002 and 2010, an attempt is made to systematically study the dynamics of the ethnodemographic and linguistic development of the peoples of Tatarstan. According to these censuses, there is a decrease in the number of peoples of the republic. At the same time, it is argued that in the 1970s and 1980s, the percentage of tatars with their native language of their nationality was one of the highest compared to similar indicators of other nationalities living in Tatarstan. A comprehensive analysis of the ethnodemographic and linguistic development of the indigenous population of the republic for more than twenty years has shown that there is a process of gradual reduction in the number of bashkirs, mari, mordvins, chuvash and udmurts and the level of recognition of their ethnic group as their native language not only in Tatarstan, but in Russia as a whole. The reason for this reduction, perhaps, is that a certain part of

the Tatarstan peoples, orthodox in their faith, especially from interethnic families, in cities, towns and settlements with a predominant Russian-speaking population began to identify themselves as Russians with their native Russian language. The multinational composition of the population of Tatarstan, the mixed settlement of different ethnic groups, the prevailing language environment and close language interaction contributed not only to the formation of a peculiar model of speech competence, but also to the knowledge of different languages by individuals. This model and specific ethnonigilistic language behavior are characteristic of representatives of the indigenous peoples of Tatarstan, including the tatars.

Keywords: Russia, Tatarstan, population censuses, peoples, nationality, native languages, ethnonyms, ethnolinguistic and ethno-cultural unification, xenophobia, civil and political sovereignty of peoples, scientific and practical significance of censuses.

Хәзерге Татарстан Республикасы – ул күпмилләтле, моно- һәм полиэтник торак пунктлар арадаш утырган республика; этносларның урнашуында аңа хас факторлар һәм үзенчәлекләр, Татарстан җәмгыятенең этнодемографик структурасындагы (һәрдаим җанлы фәнни һәм иҗтимагый-сәяси дискурста торучы) үзгәрешләр республиканың бүгенгесе һәм киләчәге, аның социаль-икътисади даирәсе, мәдәнияте, дәүләт төзелеше системасы өчен гаять зур әһәмияткә ия һәм алар, шул контексттан чыгып әйткәндә, закончалыклы рәвештә этнолингвистик анализның иң мөһим объектын тәшкил итәләр һәм шул юнәлештәге төрле язмаларга юл ачалар. Шунысын искәртү кирәк, Россия һәм Татарстанның полиэтник киңлекләрендәге милли үзбилгеләнү мәсьәләләре – инде байтактан бирле илебездәге фәнни бергәлекнең [Абрамов, 2008, 2011; Бойко, 2007, 2017; Васина, 2013; Воронцов, 2019; Демографическая история...; Исхаков, 2002; Марийцы, 2013; Мкртчян, 2001; Народы Башкортостана..., 2016; Национальный состав..., 2013; Особенности современной...; Сафин, Мухтасарова, Халиуллина, 2018; Столяров, Тишков, 2013; Татарская нация..., 2002; Шапиева, 2014] игътибар үзәгендәге объект, ә бу – һичшиксез, әлеге проблеманың актуальлеген билгеләүче күрсәткеч. Югарыда санап үтелгән күп кенә фәнни тикшеренүләрдә, этнодемографик һәм этнолингвистик контексттан чыгып, соңгы ике халык санын алу (2002, 2010 елларда) нәтиҗәләре анализлана. Бәхәс объекты буларак, Башкортстанда яшәүче иң күпсанлы милләтләр, аерым алганда, төп милләт вәкилләре – башкортлар мисалында республика халкының социаль-демографик һәм социаль-икътисади хәле тасвирланган мәгълүмати-статистик «Народы Башкортостана в переписях населения» басмасы аерым кызыксыну уята.

Демографик җанисәп материаллары – Россия халкының, аның төбәкләренең үсеш динамикасы һәм торышы буенча кыйммәтле статистик мәгълүмат. Ил халкының этник составын ачыклау күп кенә социомәдәни һәм этносәяси бурычларны хәл итү өчен мөһим. Әлеге мәсьәлә барлык Бөтенсоюз һәм Бөтенроссия җанисәпләре өчен дә диярлек хас. Халыкның этник составын исәпкә алу – (бигрәк тә Россия

кебек күпмилләтле илдә) катлаулы статистик чара. Әлбәттә, җанисәп статистикасында хилафлыклар – күрәләтә юл куелган яки махсус эшләнмәгән хаталар, билгеле бер сәяси конъюнктура яки кеше факторы белән бәйле, алдан ук дөрес булмаган номенклатур һәм этносәяси мәгълүматлар очрый. Мәсәлән, 2010 елгы Бөтенроссия халык санын исәпкә алу вакытында нинди милләттән булу турындагы сорауга 1620 дән артык варианттагы җаваплар алынды [Богоявленский]. Өстәвенә, 2010 елгы халык санын исәпкә алуның рәсми мәгълүматлары буенча, Россия Федерациясендә 193 халык вәкиле яшәгән. Шуңа да карамастан, халык санын исәпкә алу – күпмилләтле Россия җәмгыяте турындагы тарихи һәм социологик белемнәрнең уникаль чыганагы, ул анализларга, нәтиҗә ясарга, планлаштырырга, төпле карарлар кабул итәргә мөмкинлек бирә.

2021 елның октябрь-ноябрендә Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының өр-яңа тарихында өченче Бөтенроссия халык санын исәпкә алуны үткәрү планлаштырыла. Башта аны 2020 елның октябрендә уздыру күздә тотылды, ләкин ул коронавирус пандемиясе нәтиҗәсендә 2021 елның апреленә, соңрак октябренә күчерелде. Әлеге чараның девизы сыйфатында «Киләчәкне төзибез!» шигаре игълан ителде, бу исә Россиядәге этнодемографик сәясәтнең логик дәвамы булып тора. Җанисәпнең логотибы – «киләчәккә омтылышны һәм халык санын исәпкә алуның яңа санлы электрон форматын гәүдәләндерүче якты образ». 2002 елда Бөтенроссия халык санын исәпкә алуның «Үзеңне Россия тарихына яз!», 2010 елдагысының «Россия өчен һәркем мөһим!» шигарьләре астында уздырылуын хәтерлибез. Россиядә 11 гомуми җанисәп алу үткәрелүе мәгълүм, аларның һәркайсының үз лозунглары һәм бурычлары булган. СССРда халык санын исәпкә алу мәгълүматларына караганда, ил халкының саны елдан-ел арта барган: 1926 елда – 147 млн, 1939 елда – 170,6 млн, 1959 елда – 208,8 млн, 1970 елда – 241,7 млн, 1979 елда – 262,4 млн, 1989 елда – 286,7 млн кеше теркәлгән [Ермакова]. Шул ук вакытта СССРдагы татар халкы санының да артуы күзәтелә: 1926 елда – 3369,4 мең, 1939 елда – 4314 мең, 1959 елда – 4967,7 мең, 1970 елда – 5930,7 мең, 1979 елда – 6317,5 мең, 1989 елда – 6920,3 мең кеше [Татары..., с. 724]. Шулай итеп, 1926 һәм 1989 еллар арасында, 63 ел эчендә татарлар саны 2 тапкыр арткан (3369,4 меңнән 6920,3 мең кешегә кадәр). Татар халкының еллык табигый үсеше уртача 56,4 мең кеше тәшкил иткән.

Бөтенсоюз халык санын исәпкә алу еллары арасында Татарстанда яшәүче милләтләр саны артуның уңай динамикасы күзәтелде. Иң күп үсеш татарлар, рус һәм чувашларга туры килә. 1989 елда җанисәп алу нәтиҗәләре буенча республикада иң күп халыклар татарлар (1765,4 мең кеше), аннары руслар (1575,4), чувашлар (134,2 мең кеше) булган. Башкорт, мари, мордва һәм удмуртлар Татарстан халкының 0,5– 0,8% тәшкил иткән (1 нче диаграмманы карагыз).

Диаграмма 1

Татарстанда яшәүче җирле халыкларның үсеш динамикасы (1926–1989 еллар) [Республика Татарстан..., с. 12]

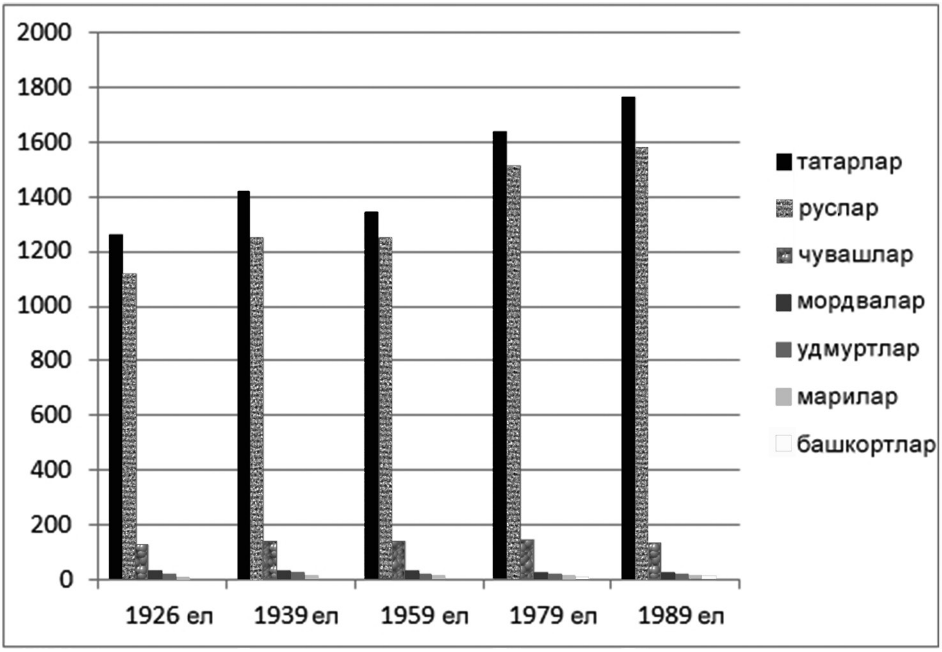

Үзгәртеп кору елларында СССР халыкларының этносәяси хөрлеге, сәясиләшү һәм этносларны номенклатур дәрәҗәләргә бүлү принципларына корылган партиячел-бюрократик тозактан арыну процессы башланды. «Суверенлыклар парады» чорында совет сәяси технологларының берничә буыны алга сөргән «СССРда милли мәсьәлә юк, фәкать милли мөнәсәбәтләр генә бар» дигән шактый тотрыклы идеологик стереотип кинәт генә җимерелде. Халыклар арасында үзара ышанычның һәм дуслыкның ныгуы нигезендә совет җәмгыятендә милли һәм социаль үзенчәлекләрнең югалуын, мәдәниятнең, әхлакның һәм көнкүрешнең уртак коммунистик сыйфатларын булдыруны күздә тоткан «милләтләрнең үзара якынаюы» төшенчәсе дә заман сынавын уза алмады. СССР таркалганнан соң, 1990 елларда «этник грюндерлык» дип аталган, ташкын сыман процесс кабынды, ул чакта халыкларның этносәяси суверенлыгын, шулай ук аерым этник төркемнәрне мөстәкыйль этнос буларак рәсми тануны таләп иткән милли хәрәкәтләр һәм оешмалар барлыкка килә башлады. Бериш очракларда алар – халык санын исәпкә алудан юкка чыккан, «онытылган» халыклар, башка очракларда – моңарчы беркайчан да аерым халыклар буларак билгеләнмәгән, моңа әлләни дәгъва да итмәгән этник бергәлекләр.

Б.Н. Ельцин җитәкчелеге Россия халыкларының «суверенлыклар парады»н туктата алмады. Күпчелек автомияле республикалар «милли суверенитетлары турында декларацияләр» кабул иттеләр. Бу

«милли парадның» әйдәп баручылары арасында Татарстан да булды. Хәзерге җитәкчелек көч алгач, яңадан милләтләргә карата сәясәт үзгәрде, бердәм Россия халкын төзү башланды. 1997 елда «гражданнар мәнфәгатьләрендә» яңа паспортларда «милләт» графасы гамәлдән чыгарылды. Күп кенә милли-территориаль берәмлекләрдән бары тик Татарстанда гына паспортларда милләт турында татар телендә язылган аерым кушымта-бит өстәлде. 2000 еллар башыннан милли күрсәткечләр эш башкару һәм статистик документларда исәпкә алынмый башлады. 2008 елда дәүләт статистикасы халыкның саны һәм миграцион хәрәкәте хакындагы мәгълүматларны эшкәртүдән туктады. Хәер, аңарчы да җанисәп чынбарлыкны тулысынча чагылдырмады. Шәхси документларда милләт турындагы язма юкка чыккач, аны гражданлык хәле актларына мәҗбүри яздыру да гамәлдән чыкты. Шул сәбәпле, милләт буенча теркәүнең тулылыгы елдан-ел кими бара: әйтик, 2003–2008 елларда Россия гражданнары арасында туучыларның 44% ында һәм вафат булганнарның 50% ында милләтләре күрсәтелмәде [Богоявленский]. Шул ук вакытта 1989–2010 еллар эчендә Россиядә һәм Татарстанда төп халыклардан булган кайбер фин-угор һәм төрки халыкларның саны арту темпларының сизелерлек кимүе күзәтелә (1 нче таблицаны карагыз, мең кеше).

Таблица 1

Россия һәм Татарстанда яшәүче милләтләрнең үсеш динамикасы 1989, 2002, 2010 еллар Бөтенроссия җанисәпләре буенча [Богоявленский; Республика Татарстан..., б. 12]

Халыклар	1989 ел		2002 ел		2010 ел	
	Россия	Татарстан	Россия	Татарстан	Россия	Татарстан
Башкортлар	1345,3	19,1	1673,4	14,9	1584,6	13,7
Марилар	643,7	19,4	604,3	18,8	547,8	18,8
Мордвалар	1072,8	28,9	843,4	23,7	744,2	19,2
Руслар	119 866	1575,4	115 891	1492,6	111 017	1501,4
Татарлар	5522,1	1765,4	5564,9	2000,1	5310,6	2012,6
Удмуртлар	714,8	24,8	640	24,2	554,5	23,5
Чувашлар	1773,6	134,2	1637,1	126,5	1435,9	116,3
РФдә һәм ТРда барлыгы	147 022	3641,7	145 167	3779,3	142 857	3786,5

Таблицадагы мәгълүматлардан күренгәнчә, 1989 һәм 2010 еллардагы җанисәпләр арасындагы чорда Россиядә мордвалар саны – 30,7% ка (Татарстанда – 33,6% ка), удмуртлар – 22,4% ка (5,2% ка), чувашлар – 20,1% ка (17,1% ка), башкортлар – 15,1% ка (28,3% ка), марилар – 14,9% ка (3,1% ка), руслар – 7,4% ка (4,7% ка), татарлар 3,9% ка (арту – 11,4%) кимегән. Шул ук вакытта, Россиянең кайбер төп халыклары шактый кимүгә карамастан, россиялеләрнең гомуми саны нибары 2,9% ка (1989 елда 147022 мең кешедән 2010 елда

142857 мең кешегә кадәр) азайган. Татарстанда халык саны 10,4% ка (1989 елда 3641,7 мең кешедән 2010 елда 3786,5 мең кешегә кадәр) арткан. Татарстан халкы артуның уңай балансы, беренче чиратта, республикадагы социаль-икътисади вазгыятьнең тотрыклылыгы, аның мигрантларны, бигрәк тә Урта Азия һәм Кавказ дәүләтләрендәге татарларны, шулай ук әлеге милли-территориаль берәмлекләрдәге төп (титуллы) халыкларны (азәрбайҗаннар, әрмәннәр, казакълар, кыргызлар, таҗиклар, үзбәкләрне һ. б.) җәлеп итүе белән бәйле.

Россиялеләрнең хәзерге шартларда халык вәкиле булу – тумыштан бирелә торган аерылгысыз һәм үзгәрешсез сыйфат. Күп кенә совет документларында милләт турындагы рәсми язма бу фикерне ныгыта килде. Хәтта 1990 елларда Россия паспортында милләт хакындагы язу юкка чыкканнан соң да, этник үзтәңгәллек факторы сәяси мәсьәлә булып кала бирә, халыкның күпчелеге үз милләтен ачыклауда кыенлык кичерми. Әмма милли үзаңнары тәгаенләнеп бетмәгән этник төркемнәр дә бар; алар җанисәп алу вакытында нинди милләттән булулары хакындагы сорауга ара-тирә төрлечә җавап бирәләр. Гадәттә, андый очракларда сәяси технологлар этник тәңгәлләшүнең үзгәрүе турында сүз йөртәләр һәм моны Россия халыклары арасында катнаш никахларның интенсив рәвештә арта баруы белән аңлаталар. Бүген бу – Татарстанның барлык халыклары өчен дә диярлек хас күренеш.

Катнаш гаиләләрдә туган балалар, бер җанисәп алу барышында әниләре милләте буенча языла, җитлегә төшкәннән соң киләсе халык санын исәпкә алу вакытында үзләрен әтиләренең милләте вәкиле итеп (һәм киресенчә) күрсәтергә мөмкин. Шул ук вакытта Татарстанда милли үзаңнары гаилә этикасының төгәл кысаларына сыймаган этник төркемнәр бар. Шуның ачык мисалы – чиста татар гаиләләрендә шәхси документларда балаларның берсе – татар, икенчесе башкорт буларак язылуы. Исәпкә алу битләрендә дә шундый ук күренешләр күзәтелде. Боларга күрәләтә мәгълүмати һәм административ басым шартларында юл куелды.

Россия Федерациясе халкының 2002 һәм 2010 еллардагы җанисәп алуларда чагылдырылган этник картинасы күптөрлелекле, аның динамикасы еш кына көтелмәгән факторларга бәйле. Аларның мәгълүматларына караганда, Россиядә 100 гә якын төп халык, ягъни төп этник территорияләре илебездә урнашкан халыклар яши. Моннан тыш күбесе Россиядән читтә яшәүче 60 тан артык милләт һәм этник төркем вәкилләре булган. Ил халыкларының саны әһәмияткә ия. Узган алты Бөтенсоюз җанисәбендә алар саны гел үзгәреп торган. 1926 елда – 194, 1939 елда – 97, 1959 елда – 126, 1970 елда – 122, 1979 елда – 123, 1989 елда – 128 халык күрсәтелә [Население России..., с. 67]. 2002 елгы I Бөтенроссия җанисәбенә шартлы рәвештә «кертелгәннәр» дип аталган «аерым» халыклар эчендә этник төркемнәрне аерып күрсәтү хакында принципиаль карар кабул ителде. Шушы яңалык аркасында 2002 елда 776 этник үзатамадан 182 халык (шул исәптән 40 ы «кер-

телгән» халыклар сыйфатында), 2010 елда исә 1620 үзатамадан 193 халык һәм шул сан эчендә 48 «кертелгән» халык бүлеп чыгарылды [Богоявленский]. Өстәвенә, 20 ел дәвамында Россиядә этносларның үзатамалары саны 2 тапкырдан арткан (1989 елда 800 дән 2010 елда 1620 гә кадәр). Бу еллар арасында этник үзатамаларның саны шулкадәр арту һич тә демографик сәбәпләр белән түгел, этник үзбилгеләнешнең этномәдәни факторлары сәясиләштерелү белән аңлатыла. Шул ук вакытта җанисәп алу кәгазендә милләтне күрсәтмәгән затлар саны моңарчы күрелмәгән дәрәҗәдә – 362,8 тапкыр (1989 елда 15513 кешедән 2010 елда 5629429 кешегә кадәр) арткан [Богоявленский]. Соңгы җанисәпләрдә үз милләтен күрсәтмәгән затлар санының нык артуын аңлату җиңел түгел. Әлеге катлаулы мәсьәлә көтелмәгән аяныч нәтиҗәләргә китерергә мөмкин.

Кайбер россиялеләрнең этнонигилистик протест йөзеннән һәм «акыллы башлылык» күрсәтеп, җанисәп кәгазендәге «милләт» графасында мәгънәсез «хоббитлар» яки «неандерталецлар» дип язулары хәзерге сәяси технологлар тегермәненә су коюга тиң. Чынлыкта исә бу – милли мәнфәгатьләргә йөз чөерүдән, милли үзенчәлектән, ата-бабалар мәдәниятеннән һәм традицияләреннән баш тартудан гыйбарәт космополитизм чагылышы. Бу күренеш җанисәп кәгазендәге сорауны шул рәвешле җаваплау зур милләтләрнең үзтәңгәлләшү процессы өчен куркыныч тудырмаса да, аерым гражданнарның шундый битараф гамәлләре аз санлы халыкларның киләчәгенә зур хәвеф китерү белән яный, чөнки милли үзенчәлек онытылу белән аларның милли телләре дә югала, туган тел урынына кулланышка рус теле керә. Моның төп сәбәпчесе – бүгенге телләр вазгыяте; хәзерге вакытта ил халыклары 277 телдә һәм диалектта сөйләшсәләр дә, шулардан нибары 105 тел генә дәүләт мәгариф системасында файдаланыла, шул исәптән 24 тел – укытудагы тел сыйфатында кулланыла, 81 е исә мәктәпләрдә предмет буларак өйрәнелә [Россия Федерациясе Президентының «Россия...].

Мәгариф системасында милли телләрне куллану дәрәҗәсе һәм аларның формалары Россия Федерациясенең рус булмаган халыкларның күпчелеге туган телләрендә тулы күләмдә белем алмавын дәлилли. Моның сәбәбе – үзенчәлекле ксенофобия, ул күп кенә сәясәтчеләр, мәдәният вәкилләре аңында яшәп килә. Россиянең кайбер сәясәтчеләре этник һәм социаль инстинктларны дәүләт бердәйлеген, төп рус этносының мәнфәгатьләрен саклау һәм яклау өчен бердәм «Россия милләте»н булдыру буенча дәүләт сәясәте чаралары сыйфатында кулланалар. Яманаты чыгарылган «милләтчелек янавы»на карата хакимият еш кына чит телнең һәм этник мәдәниятнең русларга йогынтысын чикләү һәм мөселман халыкларының милләтчелегеннән өркү кебек бер-берсен тулыландырган «тыюлар» системасын файдалана. Биредә руслашу һәм катнаш никахлар да, мәктәптә укытуның түбән дәрәҗәдә булуы һәм милли мәктәпләрнең ябылуы белән бәйле рәвештә телнең позицияләре йомшару да үз ролен уйный.

Россия хакимиятенең шундый сәясәтенең этномәдәни нәтиҗәләренең берсе – ил халыкларының интенсив руслашуы (2 нче таблицаны карагыз).

Таблица 2

Россиядә җирле кайбер Идел Урал буе халыкларының туган телләре күрсәткечләренең 1989 һәм 2010 еллардагы динамикасы [Социально-демографический..., с. 79–80].

Халыклар	Туган тел турындагы сорауга җавап биргән 1000 кешедән туган тел дип санадылар					
	милләткә тәңгәл тел		рус теле		башка тел	
	1989 ел	2010 ел	1989 ел	2010 ел	1989 ел	2010 ел
Башкортлар	728	716	101	137	171	147
Марилар	819	747	178	250	3	3
Мордвалар	690	647	308	352	2	1
Татарлар	856	792	142	205	2	3
Удмуртлар	798	622	289	377	3	1
Чувашлар	775	709	223	290	2	1

1989 һәм 2010 еллардагы җанисәпләр нәтиҗәләре җавап бирүчеләрнең туган телләрен билгеләү-танудагы үзгәрешләрне ачык чагылдыра: таблицада күрсәтелгән алты халык арасында рус телен үзләренең туган теле итеп санаучыларның өлеше арткан. Иң зур күрсәткечләр татар арасында күзәтелә; рус телен туган тел сыйфатында күрсәтүчеләр – 44,3% ка, мариларда – 40,4% ка һәм башкортларда 35,6 % ка күбәйгән. Рус телен туган тел дип удмуртларның, мордваларның һәм чувашларның өчтән бер өлеше чамасы атаган. Милләткә тәңгәл телне туган тел буларак таныган затлар өлеше татарлар (79,2%), марилар (74,7%) һәм башкортлар (71,6%) арасында аеруча югары. Шул ук вакытта һәр 1000 башкортка башка телләрдә сөйләшүчеләрнең шактый зур өлеше туры килеп, әлеге күрсәткеч 14,7% тәшкил итә. 1989 һәм 2010 еллар аралыгында аларның саны 1,2 тапкыр (171 кешедән 147 кешегә кадәр) кими. Бу күренеш Башкортстанда яшәгән татарларны башкорт итеп яздыру һәм, өлешчә, Россиянең башка төбәкләрдәге татарларның руслашуы нәтиҗәсе булса кирәк.

Хәзерге Россиядә рус теле кабат төп берләштерүче факторга әверелә, әмма ул һәрвакытта да илнең башка төп халыкларының этномәдәни, рухи һәм сәяси мәнфәгатьләре белән туры килеп бетми. Ел саен туган телен белүче татарлар азая бара. Аерым алганда, Россиядә сан җәһәтендә икенче урынны биләүче халык булган татарларның нибары 68,6% ы (5,31 млн кешедән 3,64 млн кеше) гына туган телдә сөйләшә [Тем временем в Татарстане...]. Татарстанда рус теле белән беррәттән татар теле дә дәүләт теле булуга карамастан, республикада да татарча сөйләшүче татарлар санының кимүе күзәтелә.

Рус халкы белән чагыштырганда, милли республикадагы титуллы халыкның тел, рухи һәм сәяси тормыш-эшчәнлегенең аерым

өлкәләрендә хокукларны чикләүче юридик нормалар да интенсив рәвештә руслашуга булышлык итә. Шундый юридик нормаларның берсе – 2012 елда кабул ителгән «Россия Федерациясенең дәүләт милли стратегиясе»; аның нигезендә «Россия Федерациясе күпмилләтле халкының («Россия милләте»нең) гомумроссия гражданлык үзаңын һәм рухи бергәлеген» ныгыту идеясе ята [Социально-демографический...]. Россия милли иминлек стратегиясе «Гомумроссия гражданлык бердәйлеге барлык халыкларга хас рус мәдәни доминантасын (өстенлеген. – *Р.Ш.*) саклауга нигезләнә» аксиомасына таяна [Россия Федерациясе Президентының 2012...]. Әлеге дәүләт стратегиясенең көтелгән нәтиҗәләренең берсе – «Россия Федерациясе күпмилләтле халкының (Россия милләтенең) бердәмлеген һәм гомумроссия гражданлык бердәйлеген ныгыту, илнең бердәм мәдәни киңлеген формалаштыру» [Россия Федерациясе Президентының 2012...].

Шулай итеп, халык санын алу – уникаль тарихи вакыйга. Сан алуларның нәтиҗәләре бергә караганда илнең, төбәкләрнең һәм шунда яшәүче халыкларның үсеш елъязмасын хасил итә. Бу – миллионлаган ватандашларыбызның һәм милләттәшләребезнең язмышлары кушылып үрелгән җыелма тарихи документ. 2002 һәм 2010 елларда уздырылган Бөтенроссия җанисәпләре мәгълүматларын тикшереп, түбәндәге нәтиҗәгә килергә мөмкин: аларның нигезенә ил халыкларын эзлекле рәвештә этнолингвистик бердәйләштерү һәм киләчәктә бер үк телгә һәм мәдәнияткә ия «Россия халкы»н («рус милләте»н) булдыру сәясәте яткан державачыл номенклатур күрсәтмәләр салынган. Материаллар шулай ук халык санын исәпкә алулар максатларының билгеле бер сәяси ниятләрне күздә тотуын, сәяси технологларның беренчел документлар (җанисәп кәгазьләре) белән түбән дәрәҗәдә ихлас эш итүләрен һәм этнослар турындагы мөһим статистик нәтиҗәләрнең номенклатур рәвештә билгеләнүен күрсәтә. Шуңа да карамастан, җанисәп материаллары аз һәм зур санлы халыкларның этник тәңгәллеген саклау һәм үстерү параметрларын эшләү мөмкинлеген бирә, шулай ук аерым этнослар арасында барган иҗтимагый-сәяси һәм этнолингвистик шаукымнарны басарга, Россия бөек державачыл шовинизмы ташкынын туктатырга һәм халыкларны сәяси җәһәттә «уллар»га һәм «үксезләр»гә бүлү сәясәтенә чик куярга җирлек тудыруга сәләтле.

Чыганаклар һәм әдәбият

Абрамов В.К. Демографическая динамика мордовского населения России в XX в. // Финно-угорский мир. 2011. № 1. С. 64–61.

Абрамов В.К. Динамика численности мордовского народа по материалам переписей 1926–2002 гг. // Проблемы новейшей истории и этнографии финно-угров России: Балашовские чтения. Саранск, 2008. Вып. 2. С. 4–17.

Богоявленский Д.Д. Перепись 2010: этнический срез [Электрон ресурс]. Режим доступа: http://www.perspektivy.info/print.php?ID=193983 (файдалану датасы: 05.02.2021).

Бойко И. Перепись 2002 года в Чувашской Республике: этническая и языковая идентичности // Лик. 2007. № 3. С. 98–110.

Бойко И.И., Долгова А.П., Харитонова В.Г. Этнокультурные предпочтения, родные языки населения Чувашии // Этнокультурное содержание образования, российская идентичность и гражданское согласие в Приволжском федеральном округе. Экспертный доклад / ред. В.А. Тишков, В.С. Воронцов, В.В. Степанов. М.; Оренбург; Ижевск: Ин-т компьютерных исследований, 2017. С. 127–147.

Васина Т.А. Динамика численности удмуртов в структуре населения Татарской АССР и Республики Татарстан в XX – начале XXI в. // Финно-угорский мир. 2013. № 3. С. 105–110.

Воронцов В.С. Этнический состав населения Удмуртии (по материалам переписей населения 1989 2010 гг.) // Этнопанорама. 2012. № 3–4. С. 64–66.

Воронцов В.С. Этнолингвистические характеристики жителей Удмуртии (по данным переписей населения) // Вестник Удмуртского университета. Социология. Политология. Международные отношения. 2019. Т. 3. Вып. 4. С. 516–522.

Демографическая история России и регионов: Динамика численности городского и сельского населения России / Межрегиональный научный сборник. Сыктывкар, 2018. 160 с.

Ермакова С. Население СССР по годам: переписи населения и демографические процессы [Электронный ресурс]. Файдалану режимы: https://www.syl.ru/article/367896/ (файдалану датасы: 30.01.2021).

Исхаков Д.М. Перепись населения и судьба нации // Татарстан. 2002. № 3. С.18–23.

Марийцы. Историко-этнографические очерки. Изд. 2-е, доп. Йошкар-Ола, 2013. С. 145–147.

Мкртчян Н.В. Динамика населения регионов России и роль миграции: критическая оценка на основе переписей 2002 и 2010 гг. // Известия РАН. Серия географическая. 2001. № 5. С. 28–41.

Народы Башкортостана в переписях населения: статистический сборник: в 2 ч. / А.М. Ганиев, Р.Ш. Гатауллин, И.Б. Утяшева и др.; Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Республике Башкортостан (Башкортостанстат). Уфа: Китап, 2016. Ч. 1. 2016. 329 с.; Ч. 2. 341 с.

Население России за 100 лет (1897–1997): Стат. сб. / Госкомстат России. М., 1998. 222 с.

Национальный состав и владение языками, гражданство: Статистический сборник по итогам Всероссийской переписи населения 2010 года – Казань: Издат. центр Татарстанстата, 2013. Т. 4. 162 с.

Особенности современной межнациональной и этнокультурной ситуации в Республике Татарстан. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. 236 с.

Республика Татарстан: Природа, история, экономика, культура, наука / Ин-т татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ. 2-е изд., доп. Казань, 2015. 194 с.

Россия Федерациясе Президентының «Россия Федерациясенең 2025 елга кадәрге чорга Дәүләт милли сәясәте стратегиясе турында» 2012 ел 19 декабрь №1666 Указы [Электрон ресурс]. Файдалану режимы: http://www.kremlin.ru/acts/bank/36512/page/ (файдалану датасы: 20.01.2021).

Сафин Ф.Г., Мухтасарова Э.А., Халиулина А.И. Этнодемографические и этноязыковые проблемы чувашского населения Башкортостана // Вестник Чувашского университета. 2018. № 4. С.152–164.

«Россия Федерациясе Президентының 2012 ел 19 декабрь №1666 Указы белән расланган Россия Федерациясенең 2025 елга кадәрге чорга Дәүләт милли сәясәте стратегиясенә үзгәрешләр кертү турында» 2018 ел 6 декабрь. № 703 Указы [Электрон ресурс]. Файдалану режимы: http://www.kremlin.ru/acts/bank/43843 (файдалану датасы: 20.01.2021).

Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. 183 с.

Столяров В., Тишков В. Этническое измерение переписи – 2010 // Этнодиалоги. 2013. №1 (42). С.31 – 37.

Татарская нация: история и современность / Академия наук Татарстана. Ин-т истории им. Ш. Марджани; науч. ред. и сост. Д.М. Исхаков. Казань: Магариф, 2002. 222 с.

Татары. Приложения // Татарская энциклопедия. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2010. Т. 6: Р–С–Т. 736 с.

Тем временем в Татарстане отменяют татарский язык [Электрон ресурс]. Файдалану режимы: https://rusinfo.info/24-10-17/73301-otmena-tatarskogo-yazyka-v-shkolah-2017-poslednie-novosti-za-oktyabr.html (файдалану датасы: 30.01.2021).

Шапиева Н.Н. Этнодемографические процессы у восточных марийцев во второй половине XX – начале XXI в. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № 10. Ч. 1. С. 200–203.

Шәйдуллин Рафаил Вәли улы,
тарих фәннәре докторы, профессор, ТР ФА Татар энциклопедиясе
һәм төбәкне өйрәнү институтының энциклопедистика үзәге мөдире